

Dini Toplumsal Hareketlerde Kaynak Mobilizasyonu Bağlamında Mubahlaştırma

Permissible as a Resource in Religion Social Movements

Abdulhamit Budak

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Asst. Prof., Amasya University
İlahiyat Fakültesi Faculty of Theology
Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı Department of Sociology of Religion
Amasya | Türkiye Amasya | Turkey
abdulhamit.budak@amasya.edu.tr orcid.org/0000-0003-4253-2315

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 07 Eylül 2020 Received | 07 September 2020
Kabul Tarihi | 20 Aralık 2020 Accepted | 20 December 2020
Yayın Tarihi | 30 Aralık 2020 Published | 30 December 2020

Atıf | Cite as

Budak, Abdulhamit. "Dini Toplumsal Hareketlerde Kaynak Mobilizasyonu Bağlamında Mubahlaştırma [Permissible as a Resource in Religion Social Movements]". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 859-892.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.4399304>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Dini Toplumsal Hareketlerde Kaynak Mobilizasyonu Bağlamında Mubahlaştırma

Öz: Kaynak mobilizasyonu teorisi toplumsal hareketleri rasyonel temelli yaklaşımla açıklayan bir teoridir. Bu teoriye göre toplumsal bir hareketin başarıya ulaşması belli kaynakları harekete geçirmesini ve onları elde etmesini gerektirir. Aynı şekilde bireylerin bir toplumsal harekete katılmaları için o hareketin bireyleri maddi ve manevi kaynaklarla tatmin etmesi ve beklentilerini karşılaması gerekir. Bu sebeple bireyler duygusal nedenlerle değil rasyonel temelli güdülenmelerle hareket ederek bir toplumsal harekete katılırlar. Dini toplumsal hareketleri kaynak mobilizasyonu çerçevesinde açıklamak mümkündür. Her ne kadar dini toplumsal hareketlerin temel kaynağı kutsal olsa da hareketin devamı ve başarısı için dünyevi bazı gereksinimlere ihtiyaç duyar. Bu anlamda kaynakların temini ve harekete katılan bireylerin beklentilerinin karşılanması bu tür hareketler içinde zorunluluk arz eder. Dini toplumsal hareketler dinin fonksiyonlarından olan meşrulaştırmayı kullanarak kendilerine kaynak elde edebilirler. Dini hükümlerle yasaklanmış bir eylemin harekete kaynak kazandırmak adına mubahlaştırılarak yapılmasının caiz görülmesi böyle bir meşrulaştırma yöntemidir. İslam tarihinde ortaya çıkan pek çok hareket, bu tür meşrulaştırma metotlarını uygulayarak ideallerini yerine getirme çabası içinde olmuşlardır. Bu bağlamda İslam tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan Hâricîlerin ve günümüzdeki Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ)'nün mubahlaştırmayı kaynak sağlamada bir yöntem olarak kullandıkları görülmektedir. Bu çalışmada dini hareketlerin mubahlaştırmayı nasıl kaynak olarak kullandıkları bu iki hareket örneklenilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Dini Toplumsal Hareketler, Kaynak Mobilizasyonu Teorisi, Mubahlaştırma, FETÖ.

Permissible as a Resource in Religion Social Movements

Abstract: Religious movement must satisfy individuals with material and spiritual resources and meet their expectations for individuals to participate in a social movement. Therefore, individuals participate in a social movement by acting with rational motivations, not emotional reasons. It is possible to explain religious social movements within the framework of resource mobilization. Although the main source of religious social movements is sacred, it needs some worldly needs for the continuation and success of the movement. In this sense, the provision of resources and meeting the expectations of the individuals participating in the movement is a necessity for such movements. Religious social movements can obtain resources for themselves by using legitimation, which is one of the functions of religion. It's such a legitimation method that an act prohibited by religious provisions making it permissible to give resources to the movement. Many movements that emerged in Islamic history have tried to fulfill their ideals by applying such legitimation methods. In this context, it is seen that the Khārijīs, who emerged in the early stages of Islamic history, and the current Fethullahist Terrorist Organization (FETO) used permissible as a method of providing resources. In this study, it has been tried to show how religious movements use permissible as a source by illustrating these two movements. Document analysis method, one of the qualitative research designs, was used in the study.

Keywords: Sociology of Religion, Religious Social Movements, Resource Mobilization Theory, Permissible, FETO .

Giriş

Toplumsal hareketler gerek oluşum aşamasında gerekse hareketin devamının sağlanması aşamalarında maddi ve manevi olarak kaynaklara ihtiyaç duyarlar. Bu kaynaklar sadece hareketin devamı için gerekli olan maddi ihtiyaçların karşılanmasından ibaret olmayıp aynı zamanda harekete katılanları motive edici manevi kaynakları da içermektedir. Çünkü bazı toplumsal hareketler toplumsal yapıda köklü değişiklikler yapmayı hedefleyerek ortaya çıktıkları için katılımcılarından maddi fedakarlıkların yanında büyük manevi özveriler de bekleyebilirler.¹

Toplumsal hareketlerin bir alt türü olan dini toplumsal hareketler de hedefe ulaşma konusunda kaynak oluşturma becerisiyle yakından ilişkilidirler. Her ne kadar dini toplumsal hareketler yapıları ve ideolojileri itibariyle diğer toplumsal hareketlerden ayrılıyor olsalar da oluşumları, işleyişleri ve insan kaynağı sağlama gibi unsurları itibariyle diğer toplumsal hareketlerin ortak şartlarını içlerinde barındırmaktadırlar. Fakat burada maddi ve manevi kaynak sağlama konusunda dini hareketlerin kendine has söylemleri olduğunu söylemek gerekir.²

Toplumsal hareketlerin nedenlerini açıklayan geleneksel kuramlar ya yoksunluk ya da kalabalıkların psikolojik etmenlerle harekete geçtiklerinden bahsederler. Bu yaklaşımlar bireyin ve örgütün toplumsal harekete katılım ve başlatma boyutunda rasyonel bir seçimle hareket etmediğini belli bir duygusal patlamaların toplumsal hareketleri ortaya çıkardığını savundukları için eleştirilmiş özellikle yeni toplumsal hareketleri açıklamada yetersiz oldukları vurgulanmıştır.³

Toplumsal hareketleri açıklamada daha akılcı temellere dayanan yaklaşım; rasyonel seçim yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, toplumsal hareketlerin oluşum ve devam etme süreçlerinde belli akli unsurların etkin olduğu, bireylerin ve örgütlerin sadece duygusal bazı nedenlerden hareket ederek eyleme geçmedikleri, toplumsal hareketlerin diğer sosyal hareketler gibi hayatın normal bir parçası olduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşımın öne çıkan iki kuramı; kaynak mobilizasyonu ve siyasal süreçler kuramlarıdır.⁴

¹ Alberto Melucci, "Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması", *Yeni Sosyal Hareketler*, ed. Kenan Çayır (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016), 79.

² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 440-441.

³ Kenan Çayır, "Toplumsal Sahnenim Yeni Aktörleri, Yeni Sosyal Hareketler", *Yeni Sosyal Hareketler*, ed. Kenan Çayır (İstanbul: Kaknüs Yayınları 2016), 11.

⁴ Ahmet Uysal, "Toplumsal Hareketler İçin Kaynak Yaratma ve Kullanma Stratejileri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2), 219.

Kaynak mobilizasyonu kuramı; toplumsal hareketin bireylerin katılımıyla şekillenen başlangıcını, sürecini ve başarısını kaynak sağlamadaki becerisiyle ilişkilendirmektedir. Toplumsal hareket, temel insan kaynağını sağlarken bireylerin dikkatini çekecek maddi ve manevi unsurları yerinde ve akılcı kullanmak zorundadır. Birey, toplumsal harekete katılırken bu anlamda yetersiz olduğunu düşündüğü örgüt içerisinde yer almak istemez.⁵

Dini toplumsal hareketlerde, katılımcı sağlama ve hedefe ulaşma konusundaki başarı daha çok manevi söylemler ve bireyin manevi ihtiyaçlarını karşılama gibi kaynak sağlama unsurları ile olacağı düşünülse de geçmişte ve günümüzde ortaya çıkan dini toplumsal hareketlere baktığımızda bireylere maddi kaynak ve menfaat sağlama konusunda sunulan fırsatların katılımcı ve başarı sağlamada önemli bir etken olduğunu görmekteyiz. Toplumsal harekete katılma ile elde edilen manevi anlamdaki bir ödüllendirme olan sevap kazanma duygusunun yanında dini toplumsal hareketin başındaki örgütün dini lideri tarafından vaat edilen maddi imkanlar, sonrasında hareketin başarılı olmasıyla ele geçirilen fırsatlar da dini toplumsal hareketlerin rasyonel yaklaşımlarla özellikle de kaynak mobilizasyonu teorisiyle açıklanabileceğini göstermektedir.⁶

Dinin zihniyet kazandırma, bütünleştirme, çatıştırma, sosyalleştirme, kimlik kazandırma gibi toplumsal fonksiyonlarının yanında meşrulaştırma gibi bir fonksiyonu da vardır.⁷ Meşruiyet; var olan veya önerilenin, muhatap olan insanlar için en iyi, en istenilen şey olduğunu gösterme süreci, mevcut durumun, bir öneri yahut beklentinin genel kabul gören ahlaki veya toplumsal normlara uygun hale getirilmesi, yasallaştırma, meşruiyet kazandırma gibi anlamlara gelmektedir.⁸ Dini meşruiyet, yasallığın, kabullenişin, boyun eğmenin kaynağının din olduğu meşruiyet türü olup, din bağlamında kutsal bir nitelik kazanması da muhtemel olarak değerlendirilebilir. Dinin bu konudaki meşrulaştırma işlevine dini meşrulaştırma adı verilmektedir.⁹ Mubahlaştırma bu anlamda meşrulaştırma-

⁵ John D. McCarthy - Mayer N. Zald, *Resource "Mobilization and Social Movements: A Partial Theory"*, *American Journal of Sociology* 82/6 (May, 1977), 1216-1217.

⁶ John A. Hannigan, "Toplumsal Hareket Teorisi ve Din Sosyolojisi: Yeni Bir Senteze Doğru", çev. Cemile Zehra Köroğlu, *Toplum Bilimleri* (Ocak-Haziran 2012), 246-247.

⁷ Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 67-79.

⁸ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. O. Akinhay vd. (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2005), "Meşrulaştırma", 496.

⁹ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Ark Yayıncılık 2005), 48.

nın özel bir türü olarak görülebilir. Çalışmanın başlığında mubahlaştırma kavramının kullanılmasının temel nedeni dini toplumsal hareketlerin toplumsal alanda kendilerine avantaj sağlama adına dini hükümlerin/yasakların yapılabilir/helal kabul edilmesini “meşrulaştırma” gibi sosyolojik bir kavram ile değil de “mubahlaştırma” gibi teolojik bir kavram ile daha iyi açıklanmasının mümkün olması ve konu hakkında farkındalık oluşturmaya içindir.

Bu makalenin konusu mubahlaştırmanın dini toplumsal hareketlerde kaynak olarak ne ölçüde etkin olduğudur. Sosyolojinin toplumsal hareketleri açıklamada kullandığı kaynak mobilizasyonundan hareketle konuyla ilgili yaklaşımları ortaya koymak ve mubahlaştırmanın nasıl bir kaynak mobilizasyonu türü olabileceğini tespit etmek bu çalışmanın amacıdır. Bu amaca binaen çalışmamızın ilk bölümünde toplumsal hareket teorilerinden biri olan kaynak mobilizasyonunu ele alacağız. İkinci bölümde mubahlaştırma kavramı üzerinde durarak mubahlaştırma ve kaynak mobilizasyonu ilişkisini açıklayacağız. Son bölümde ise mubahlaştırma ve kaynak mobilizasyonu ilişkisi ile ilgili tarihte ve günümüzde ortaya çıkmış toplumsal hareketlerden örneklemeler yapacağız.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi ve tarihsel dökümantasyon tekniği kullanılmıştır. Bu çerçevede kaynak mobilizasyonu kuramı sosyoloji kaynaklarından, dini hareketler mezhepler tarihi, İslam tarihi ve günümüz kaynaklarından, fıkhi bir kavram olan mubahlaştırma fıkhi kaynaklarından, faydalanılarak ele alınmıştır.

1. Kaynak Mobilizasyonu Teorisi

Toplumsal hareketlerin neden ve nasıl ortaya çıktığı, hangi metotları kullanarak katılımcı sağladıkları ve devamlılıklarını nasıl sürdürdükleri, hareketin devamı için gerekli olan kaynakları nasıl sağladıkları gibi konuları açıklama hususunda sosyal bilimciler değişik yaklaşımlar üzerinde durmuşlardır.¹⁰

Toplumsal hareketler konusunda öne çıkan ilk yaklaşım Kitle Psikolojisi kuramıdır.¹¹ Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı kitle hareketlerinin nedenleri ve bunların doğurduğu şiddet yönelimleri dönemin bilim insanlarının dikkatini çekmiş ve bunların kaynakları konusunda onları

¹⁰ Richard T. Schaefer, *Sosyoloji*, çev. Simten Coşar (Ankara: Palme Yay, 2013), 483.

¹¹ Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Hasan İlhan (İstanbul: Sayfa Yayınları, 2013)

araştırmaya yöneltmiştir. Bu konuda öne çıkmış olan en önemli düşünür; Gustav le Bon'dur.¹² Le Bon'un kitle psikolojisini incelemedeki amacı toplumsal hareketlerin nasıl ortaya çıktıklarını objektif bilimsel yöntemlerle ortaya koymak olmayıp, kitle hareketlerinin kontrol edilerek yıkıcı etkilerini bertaraf etmek, elit kesimi şüursuz kalabalığın zararlarından korumaktır.¹³

Toplumsal hareketleri açıklama çabası içinde olan başka bir yaklaşım da göreceli yoksunluk kuramıdır. Bireylerin beklentileri ile mevcut durum gereği bu beklentilerin karşılanamamasını veya beklentilere yetersiz cevap verilmesi göreceli yoksunluğu ifade eder. Bu durum, ihtiyaçların tamamen cevap verilememesinden ziyade eksik olarak karşılanmasını anlatır. Böyle bir hoşnutsuzluğun toplumsal bir harekete dönüşmesi için bireyin sahip olamadığı avantajlara ulaşma hakkının olduğu ve bunları elde etmek için engellendiği ve mevcut durumdan daha fazlasını hak ettiğini düşünmesi gerekir. Bireylerin algıladığı mahrumiyetin haklılığı veya haksızlığı ne kadar tartışılırsa tartışılın bu mahrumiyeti ortadan kaldırmanın ancak kolektif bir eylemle mümkün olacağı düşüncesi grup içinde hâkim olmadığı müddetçe toplumsal hareket ortaya çıkmaz.¹⁴

Geleneksel toplumsal hareket teorilerinin sanayi sonrası toplumlarda meydana gelen hareketleri açıklamada yetersiz kaldığını düşünen toplum bilimciler, “yeni toplumsal hareket teorisi” yaklaşımı ile toplumsal hareketleri açıklama çabası içerisine girmişlerdir. Bu teoriye göre yeni toplumsal hareketler; konu olarak ekonomik ve politik eşitsizlikten ziyade kimlik, çevre, çocuk ve kadın hakları, sivil toplum ve demokratikleşme gibi alanlardaki eşitsizlikleri ele almaktadır.¹⁵

John D. McCarthy ve Mayer N. Zauld'un öncülüğünü yaptığı kaynak mobilizasyonu teorisi toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında, devamında ve gerilemesinde kaynakların önemli bir yer tuttuğunu ve bu kaynak sağlama sürecini dinamik bir biçimde ele alıp teminini merkeze aldığı için kaynak toplama veya harekete geçirme anlamında kaynak mobilizasyonu diye isimlendirilmiştir. Bu teoriye göre; toplumsal hareketi başlatan gruplar ve bu hareketlere katılan bireyler kazançlarını artırıp zararlarını

¹² Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş* (Ankara: Savaş Yayınları 1983), 431-432.

¹³ Ahmet Murat Aytaç, *Kitlelerin Ruhu* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011), 137-153.

¹⁴ Schaefer, *Sosyoloji*, 483.

¹⁵ Claus Offe, “Yeni Toplumsal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması”, *Yeni Sosyal Hareketler*, ed. Kemal Çayır (İstanbul: Kaknüs Yayınları 2016), 54-61.

azaltma prensibiyle eyleme geçmektedirler. Bu yaklaşıma göre toplumsal hareketlerin meydana geldiği toplumsal yapı ekonomik bir düzendir. Bu anlamda toplumsal hareketi başlatan ve yöneten örgütler de ticari kuruluşlar gibi toplumsal faydaları sağlamak için ortaya çıkan kuruluşlar olup arz talep anlayışıyla hareket etmektedirler. Toplumsal hareket örgütleri kendi gruplarının faydasını göz önünde bulundurarak hareket ederken gerçekleştirilecek hareketin kar zarar açısından neler getirip götüreceğinin hesabını yaparlar. Aynı şekilde bir toplumsal harekete katılacak olan birey de hareketin kendine kazandıracağı, topluma katacağı, hareketin grubuna katkısı anlamında avantajları ve getirileri göz önünde bulundurarak eylemde bulunur ve hareket için o derecede fedakârlık gösterir.¹⁶

Cohen,¹⁷ değişik yaklaşımların mevcut olmasına rağmen kaynak mobilizasyonunu savunan teorisyenlerin genel olarak şu varsayımları paylaştıklarını söyler:

1- Toplumsal hareketler, kolektif davranışın çatışmacı yönü dikkate alınarak ele alınmalıdır.

2- Kolektif hareketlerde kurumsal olan olmayan anlamında temel bir farklılık yoktur.

3- Kurumsal olan ve olmayan kolektif hareketlerin her ikisi de kurumsallaşmış güç ilişkileri çerçevesinde çıkar çatışmalarını içerir.

4- Kolektif harekette gruplar çıkarlarını rasyonel bir biçimde savunur.

5- Toplumsal hareketin oluşumunu amaçlar ve şikayetler açıklayamaz. Bunlar güç ilişkilerinin ürünleridir.

6- Kaynaklar ve fırsatların değişimi hareketin oluşumunu belirler.

7- Elde edilen maddi çıkarlar veya grubun siyasi bir aktör olarak tanınması toplumsal hareketin başarısını gösterir.

8- Kaynak sağlama büyük ölçekli, özel amaçlı, bürokratik ve resmi örgütlenmeleri kapsar.

Kaynak mobilizasyonu teorisine göre bir toplumsal hareketin sürekliliğini sağlaması ve başarılı olması için üç unsurun bulunması gerekir bunlar; üyeler, iletişim ağı ve liderdir.¹⁸

¹⁶ McCarthy – Mayer, *Resource Mobilization and Social Movements: A Partical Theory*, 1212- 1241.

¹⁷ Jean Cohen, “Yeni Toplumsal Hareketler: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler”, *Yeni Sosyal Hareketler*, ed. Kemal Çayır (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016), 106.

¹⁸ Doug McAdam vd., “Social Movements”, *Handbook of Sociology*, ed. Neil J. Smelser (Newbury Park: Sage Publications, 1988), 714.

Bir hareketin başarılı olabilmesi için geniş bir üye ağına sahip olması gerekir. Elde bulunan kaynaklar bu üyeler ile başarılı şekilde paylaşılır ve onların tatmini sağlanırsa memnuniyet artar. Bu durum mevcut üyelerin hareket içinde kalmalarını sağlamakla birlikte ayrıca yeni üye kazanılmasına yardımcı olur. Böylece geniş katılımlı, toplumsal tabanı büyük bir üye ağına sahip olunur. Bu durum hareketin amaçlarına ulaşmak için yapılacak fedakarlıkta örgüte kolaylık sağlar. Yapılacak eylemler için gerekli olan faaliyetlerin maddi ve manevi sorumluluklarının geniş üye ağında farklı üyelere paylaştırılması düşen sorumluluğu ve yükü hafifletecek böylece hareket içinde bıkkınlık ve yılgınlık gibi sorunlar ortaya çıkmayacaktır.¹⁹

Bir toplumsal hareketin başarısını; sahip olduğu iletişim ağının varlığı, alt yapının güçlü olması ve üyelerin arasında yaygın olması belirler. Özellikle üyelerin belli eylemler için harekete geçmesi için bu ağın aktif olarak kullanılması gerekir. Bu eylem birliğinin yanında fikir birliğinin sağlanması adına da iletişim ağlarının önemi büyüktür. Bu birlikteliğe sahip olunmadan yapılacak hareketlerin, eylemlerin fikirselsel alt yapıdan yoksun olması nedeniyle başarılı olması beklenemez.²⁰

Toplumsal hareketlerin başarılı olması için gerekli olan bir diğer unsur da liderdir. Lider, memnuniyetsiz olan ve hak aramak için eylemler gerçekleştirmeye hazır kitlelerin sevk ve idaresinde önemli bir unsurdur. Pek çok toplumsal hareketin bilinir olmasında ve hedeflere ulaşmasındaki başarısında karizmatik bir liderin etkisi vardır. Bunun yanında üyelerin örgüte ve davaya sadakatlerinde lider etkileyici kişiliğiyle önemli roller oynarlar. Pek çok kişi toplumsal bir harekete katılırken hareketin ortaya koyduğu ve savunduğu ilkelerin kendine uygunluğuna bakmakla beraber bu hareketin üyelerinin ve liderinin savunulan idealler doğrultusunda harekete edip etmedikleri noktasının da dikkate alırlar.²¹

Sayı ve türü konusunda farklı değerlendirmelere sahip olursa da genel itibarıyla beş tür kaynak çeşidi üzerinde görüşler ağırlık kazanmaktadır. Bu kaynaklar; ahlaki, kültürel, sosyal - örgütsel, insani ve maddi kaynaklardır.²²

¹⁹ Ahmet Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi* (İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2016), 51-52.

²⁰ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 53.

²¹ Schaefer, *Sosyoloji*, 484; Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 54; Doug vd., "Social Movements", 716-717.

²² Rhys H. Williams, "Kamu Alanındaki Dini Sosyal Hareketler", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, çev. Husamettin Arslan, ed. Michele Dillon (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2014), 468.

Ahlaki kaynaklar; toplumsal hareketin toplum nezdindeki iyi- kötü algısını ve yararlanabileceği prensipleri ifade eder. Bu kaynaklar meşruiyet, bütünlük, sempatik destek ve bilinirlik gibi özellikleri içerir. Bir hareketin toplum nazarında meşruiyete sahip olması katılımı artırıcı temel unsurlardan biri olabilir. Ahlaki kaynakların daha çok dışardan gelen bir yönü olduğu için belli bir süre sonra geri çekilme durumu söz konusu olabilir bu durumda ise kaynaklardan yoksun kalan hareket gücünü kaybeder. Hatta toplum ve otorite gözündeki meşruiyetini de yitirip illegal olarak kabul edilebilir.²³

Kültürel kaynaklar; hareketin genel ideolojisini ve inanışlarını ifade eden soyut öğelerin yanında gazete, dergi, müzik, televizyon ve internet siteleri gibi somut iletişim ve bilgilendirme araçlarını da içerir. Bu kaynaklar, mevcut üyelerin olaylar karşısında nasıl tavır alacakları nasıl düşünecekleri ve nasıl eylem yapacakları gibi bilgilendirmeleri içerir. Günümüzde daha belirgin olarak öne çıkan internet temelli iletişim ve sosyal medya unsurları daha aktif olarak kullanılır. Kültürel kaynaklar ile ahlaki kaynaklar arasında var olan temel farklılık, kültürel kaynakların toplumsal hareketin dışında olan kişiler tarafından da aktif olarak kullanılıyor olmasıdır. Kültürel kaynaklar; müzik, edebiyat, dergi/gazete veya film/video gibi hareket veya konuyla ilgili prodüksiyonları içerir.²⁴

Sosyal-örgütsel kaynaklar; toplumsal hareketin eylem alanlarını kolaylaştırıcı ve farklı tecrübelerin paylaşımını sağlayan kaynakları içermektedir. Her biri organizasyonun şekline göre değişen üç tür sosyal-örgütsel kaynaktan bahsedilebilir. Bunlar; altyapılar, sosyal ağlar ve organizasyonlardır. Alt yapılar, günlük yaşamın düzgün işleyişini kolaylaştıran posta servisi, yollar veya internet gibi kamu mallarının sosyal-örgütsel karşılığıdır. Sosyal ağlar altyapı kaynaklarından farklı olarak ulaşımı herkese açık olmayan yapılarıdır. Bazen hareket, bu ağlara ulaşımı engeller ve sadece üyelere açık bir yapı haline getirebilir. Hareket içinde belli aşamalardan ve elemelerden geçen üyelerin ulaşım sağlayabileceği sosyal ağlar oluşturulabilir. Bu durum daha geleneksel anlamda toplantılara sınırlı sayıda belli kişilerin katılımı tarzında olabileceği gibi günümüz tek-

²³ Bob Edwards, "Resource Mobilization Theory", *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. George Ritzer (Oxford: Blackwell Publishing, 2009), 6/3903-3904.

²⁴ Bob Edwards - Patrick f. Gillham, "Resource Mobilization Theory", *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, ed. David A. Snow vd. (Oxford: Blackwell Publishing 2013), 3/ 4.

nolojisinde network üzerinden belli kişilerin ulaşım sağlanmasına imkân veren iletişim şekillerinde de gerçekleşebilir. Organizasyonlar ise belli kaynaklara ulaşamayan örgütlerin diğer örgütlerle işbirliği yapabilmesi ve onların imkanlarından yararlanmayı ifade eder.²⁵

İnsan kaynakları; diğer kaynak türlerinden daha somut olarak ayırt edilebilen kaynak türleri olup toplumsal harekete katılan bireylerin özellikleri ile ilgilidir. Bu kategori emek, deneyim, beceri, uzmanlık ve lider gibi kaynakları içerir. Bireyler genellikle emeğinin ve diğer insan kaynaklarının kullanımı üzerinde kabiliyetli olurlar ve bu özellikleriyle toplumsal harekete katkıda bulunurlar. Avukatlık, web tasarımcısı, etkili konuşmacılar, organizatörler vb. veya ihtiyaç duyulduğunda dışarıdan sağlanabilecek uzmanları belirlemek ve bunu hareketin ihtiyaçlarına uygun olarak kullanmak insan kaynaklarını tespit ve sevk idare açısından önem arz eder. Uzmanlığın kullanım değeri ortaya çıkan duruma bağlıdır. Bir sosyal medya aracının kullanma konusunda veya internet iletişimi ile ilgili bir konuda bir öğrencinin katkısı bir üniversite profesörünün katkısından daha fazla olabilir. Ya da vasıfsız bir üyenin samimi ve içten çalışmaları hareket içindeki bireyleri motive etme açısından veya dışardaki insanların takdirini kazanma konusunda daha etkili olabilir.²⁶

Maddi kaynaklar; Toplumsal hareketlerin hedeflerine ulaşmak için belli organizasyonları yerine getirmeleri gerekir. Bu faaliyetler, maliyet noktasında bazı yükümlülükleri zorunlu kılar. Ortaya çıkan, faturaların ödenmesi maddi kaynakların sağlanması ve düzenli olarak yönetilmesi ile alakalı olduğu için diğer kaynaklara göre daha çok önem arz eder. Maddi kaynaklar kategorisi, ekonomistlerin parasal olanlar da dahil olmak üzere finansal ve fiziksel sermaye olarak adlandırdıkları şeyi içerir. Belli bir maddi kaynakların diğer kaynak türlerine dönüştürülme imkânı vardır.²⁷

2. Mubahlaştırma

Mubah kavramı Arapça ح و ب harflerinin oluşturduğu fiilin ismi mefulüdür. Fiilin sözlük anlamı bir şeyi açıklama, gizli bir şeyi açık etme, izhar etme anlama gelmektedir. ²⁸Mubah vacip, mendub, mekruh ve haram

²⁵ Edwards - Gillham, *Resource Mobilization Theory*, 3/4-5.

²⁶ Edwards - Gillham, *Resource Mobilization Theory*, 3/5.

²⁷ Edwards - Gillham, *Resource Mobilization Theory*, 3/5.

²⁸ Ahmed Muhtar Abdulhamid Ömer, *Mu'cemü'l-lügatil-'Arabiyye el-mu'âsıra* (Y.y.: Âlemü'l-Kütüb, 2008), 1/ 260.

gibi efali mükellefinden; yani dinî açıdan mükelleflerin sorumlu olduğu eylemlerdendir. Fıkıh ıstılahında şâriin bir fiili yapıp yapmaması konusunda mükellefi serbest bırakmasıdır.²⁹

Bir fiilin yapılması konusunda mükellefe izin verilmesine; “ibaha”; bu konuda izin verilen alana da “mubah” adı verilir. İbaha, Allah’ın bir konu hakkında kullarına tanıdığı izin olabildiği gibi kulların da kendi uhdelelerinde olan bir hakkın kullanımı ile de söz konusu olabilir. İbâha konusunda kaynak Allah ise bu tür ibâhalar iki kısma ayrılır; İster naslardan anlaşılın isterse müçtehitlerin istinbatıyla elde edilsin menşei doğrudan şâri olan ibâha; birbirleriyle ilişkilerinden doğması itibariyle menşei insanlar olan ibâha. Menşei insanlar olan ibahanın, insanlar arasında toplumsal ilişkileri ilgilendiren bir konu olup insanların iradesini bağlayan bir durum olması hasebiyle ilahi bir boyutu söz konusu değildir. Fakat menşei doğrudan şâri’ olan ibahanın, insanları bağlaması ve mükelleflere belli yükümlükler getirmesi İslam hukuku açısından önem arz etmektedir.³⁰

Bir şeyin şer’î anlamda mubah kılınması, şâri’ tarafından yasaklanan bir durumunun belli şartlar dahilinde serbest olmasını ifade eder. Daha önce yapılması helal olmayan yani haram olan bir fiilin belli şartların oluşmasıyla mubahlaşması; onun yerine getirilmesinin uygun yani helal olmasıdır. Ya da yapılması emredilen bir davranışın belli şartlar oluşunca yapılmayacağı gibi. Bu anlamda fıkıhçılar belli kurallar dahilinde mubahlaşmayı uygun görmüşlerdir. Naslardaki bazı ifade tarzları bir fiilin mubah olup olmadığı konusunda bilgi verebilir. Fıkıhçılara göre bir şeyin naslar yoluyla mubah kılınması için “*günah yoktur*”, “*zorluk ve sakınca yoktur*” gibi ifadelerin olması, ibâhaya delalet eden emir siygası, helal lafzının kullanılması, ilgili durumun Beraetü’l-asliyyeden (istishâb) oluşu ve Hz. Peygamberin sözleri dışındaki fiillerden olması gibi şartlara gerek vardır.³¹

Fıkıhta zikri geçen şartların dışında zaruretler de haram olan bir şeyi mubah hale getiren nedenlerden biri olarak sayılır. Zaruret, bir şeye aşırı ihtiyaç duymayı ifade eden bir kelimedir. Fıkıh ıstılahında ise zaruret;

²⁹ Ebû Hâmid Gazzâli, *el-Mustasfâ* (Beirut: Müessesetü’r-risâle, 1997), 1/129.

³⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, “Mubah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ağustos 2020).

³¹ Murat Polat, “İslam Hukukunda Cevaz ve Mubah Kavramları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015), 65-66.

şerî anlamda yasak olan bir şeyin şiddetli ihtiyaç durumunda helal olması veya yasaklanmış bir şeyi mubah kılınmasıdır.³²

İslam'da zaruret prensibinin esası, darlığı gideren ve tehlikeyi bertaraf eden miktarı aşmamak şartıyla,³³ açlıktan ölebilmek ihtimali olan kimsenin haram olan şeyleri yemesini caiz gören ayetlerdir.³⁴ Söz konusu zaruretin her halde haramları mubah kılması da asla söz konusu değildir. Bunun için belli şartların bulunması gerekir.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılmaktadır ki mubahlaştırma ya da ibaha; haram olan bir fiilin yapılmasının helal olmasını ya da emredilen bir fiilin şartlar gereği yerine getirilmemesinin caiz olduğunu anlatmaktadır. Bir şeyin gerek mubah olması gerekse ibâha yani mubahlaştırılması ancak ayet ve hadis gibi nasların delaletiyle ya da edille-i şer'iyyeden hareketle müçtehit bir alimin içtihadıyla mümkün olmaktadır. Zaruret halinin genişletilerek suiistimal edilmemesi için fakihler belli şartlar ortaya koymuşlar; ancak bu şartlar muvacehesince zaruri durumun yelpazesinin genişletilebileceği kaydını düşmüşlerdir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki mubahlaştırma, şârinin uhdesinde bir konu olup naslar ile belirlenir ve ancak belli zaruri şartlar ortaya çıkınca gerçekleşir.³⁵

3. Dini Toplumsal Hareketlerde Kaynak Mobilizasyonu Mubahlaştırma İlişkisi

Dini toplumsal hareketler, genel olarak toplumsal hareketler içinde değerlendirilmekle beraber sahip olduğu bazı özellikler itibariyle diğer toplumsal hareketlerden ayrışır. Her şeyden önce dinin kutsalla olan ilişkisi nedeniyle dini toplumsal hareketlerin temel düşünce kaynağı aşkın bir varlık olarak kabul edilir, en azından bu hareketler içinde bulunanlar böyle inanırlar. Dini hareketlerin başka bir özelliği de bireylerin davranışlarını temelden yönlendirme özelliğine sahip olmasıdır. Bu özellik, bazen o kadar baskın ve etkin olur ki bireylerin kişiliklerine kadar nüfuz eder ve onları şekillendirir. Kaynağı doğüstü aşkın bir varlık olan dini hareket doktrinleri, bireyin sadece bir konu hakkındaki düşüncesini şekillendirir-

³² Muhammed Sıtkı b. Ahmed b. Muhammed Bevernû, *el-Vecîz fi izâhi kavâidi'l-fıkhi'l-külliyeye* (Beyrut: er-Risâletü'l-âlemiyeye, 1996), 1/235.

³³ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, çev. Dr. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Risale Yayınları, 1994), 4/328-329.

³⁴ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: Nesi Yayınları, 1991), 2/225.

³⁵ Ebû İshâk eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 1/308, 310; Yusuf Karadavî, *el-Helâlü ve'l-harâmu fi'l-İslâm* (Beyrut: y.y., 1985), 23-25.

mekle kalmazlar hatta onun evrenle olan tüm ilişkilerini de tekellerinde bulundurarak onu düzenleme iddiasında bulunurlar. Dini hareketlerin başka bir özelliği de mücadeleye yönelik oluşları, toplumsal çatışmadan doğdukları gibi toplumsal çatışmalara yol açtıklarıdır.³⁶

Yukarıda bahsedilen özellikleri göz önüne alındığında dini toplumsal hareketler, diğer başka kaynaklı toplumsal hareketler kadar aktif, örgütsel yapısı olan, belli bir üye potansiyeli bulunan ve onlardan daha güçlü ideolojik tabanı bulunan hareketlerdir. Kaynak mobilizasyonu yaklaşımının bir toplumsal hareketin hayatini devam ettirmesi ve hedeflerine ulaşması için gerekli gördüğü lider, örgüt ve üye gerekliliği dini toplumsal hareketler içinde gerekli olan unsurlardır. Kaynak mobilizasyonu teorisi ile toplumsal hareketleri açıklamaya çalışan bilim adamları, bizatihi dinin tek başına toplumsal hareketi başlatmada önemi olmadığı konusunda uzlaşırlar. Onlar dinin sağladığı ideolojiyi ancak diğer bir hareket “kaynağı” olarak görürler. Bu bağlamda; dini toplumsal hareketleri kaynak mobilizasyonu yaklaşımı ile de değerlendirmek ve açıklamak önem arz etmektedir.³⁷

Dini toplumsal hareketler düşünce kaynağı ve motivasyon kaynakları gibi bazı özellikler açısından diğer toplumsal hareket türlerinden ayrışsa bile hareketin ihtiyaç duyduğu insan kaynağı, maddi kaynak, kültürel kaynak ve materyal kaynakları gibi kaynakların temini ve yönetilmesi açısından onlarla paralellik gösterirler. Her ne kadar dini toplumsal hareketlerin kaynağının aşkın bir yönü bulunsu da yukarıda bahsedilen alanlarda başarılı olunamaması, dünyevi bu unsurların ihmal edilerek sadece ideolojik anlamda bir yetkinliğe sahip olma o dini hareketi başarıya ulaştırmaz. Her dini toplumsal hareket, bu kaynak türlerini sağlamada ve harekete geçirmede rasyonel şartlar neyi gerektiriyorsa onu yapmak zorunluluğundadır.³⁸

Dini toplumsal hareketler dini bir nosyona sahip oldukları için ulaşılan kaynakların ve bu kaynakların elde edilme yollarının dini kurallara uygun olması en azından aykırı olmaması gerekir. Temel bir prensip olarak meşru bir hedefe ulaşmak için araçların da meşru olması hemen hemen her dini hassasiyeti taşıyan örgütün söylemidir. Dini kaynaklı bir hareketin “Amaca ulaşmak için her araç mubahtır” görüşünü benimse-

³⁶ Nur Vergin, *Din, Toplum ve Siyasal Sistem* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000), 13-14.

³⁷ Hannigan, “Toplumsal Hareket Teorisi ve Din Sosyolojisi: Yeni Bir Senteze Doğru”, 246, 247.

³⁸ Ahmet Uysal, “Toplumsal Hareketler ve Din”, *Tezkire* (Ocak/Haziran 2007), 154.

yen Makyevelist düşünceyle bir arada bulunması beklenilmez.³⁹ Fakat bazen dini hareketlerin hedeflere ulaşma konusunda ve bazı kaynakları ele geçirme çabalarında kendilerinden beklenen ilkelere riayet etmedikleri fikhi bir ifadeyle helal dairesini geniş tuttukları bununda ötesinde dinen yasaklanmış araçların mubahlaştırıldığı gözlemlenmektedir. Bu yapılırken de dinin meşrulaştırma gücünden istifade edilerek, gelebilecek her türlü itirazın önüne geçilmeye çalışılır.⁴⁰

Dini bir yapının toplumsal hareket adına kaynak sağlamak amacıyla yapılması dinen mubah sayılmayan bir olayı mubahlaştırması ancak belli şartların gerçekleşmesiyle mümkün olabilir. Her şeyden önce bunun ya naslarla tespiti gerekir ya da zaruret halinin ortaya çıkmasıyla mümkün olur. Nasların yorumlanması veya zaruretin tespiti dini anlamda belli formasyona sahip bilim adamlarının çalışma alanlarına girer. Bu, İslami literatürde ulema adı verilen bilim adamlarının çalışma alanıdır ki böyle bir mubahlaşmadan bahseden kişinin bu sınıftan birisi olması beklenir. Çünkü Müslüman bir toplumda ulemaya yüklenen görev dinin referans dünyasını koruma altına almak ve Müslüman toplumun bilgi ve amel dünyasını canlı tutmaktır.⁴¹

Dini hareketler örgütlenme şekli itibariyle dini otoritenin etrafında şekillenen toplumsal hareketler olup çoğunlukla karizmatik bir dini liderin yönlendirmesi ile hareket ederler. Bu anlamda hareketin kaynaklarının temini ve bu kaynaklara ulaşmak için izlenecek yolların tespitinin kararı genel itibariyle onun tarafından verilir. Zaten üyelerin onun etrafında toplanmasının ve onun otoritesini kabul edilmesinin nedeni de onun dini alandaki yetkinliğine olan inançtır.⁴² Bu yetkinlik bazen onun ilmi alandaki birikimi, bazen dini yaşantısındaki hassasiyeti, bazen kendisine tevarüs eden kimlik ve isimden kaynaklanıyor olabilir. Bu karizmatik dini otorite, dini kurullarla yasaklanmış kaynakları elde etme ve onları kullanma noktasında bir mubahlaştırma yoluna gidiyorsa bu durum onun hareketin hedefe ulaşma konusunda çok hırslı olduğunu ve sonuca ulaşmada her yolu deneyebileceğini ya da diğer dini hareketlerle rekabet edebile

³⁹ Niccolo Machiavelli, *Hükümdar*, çev. Necdet Adabağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 66-68.

⁴⁰ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Ark Kitaplan, Özgü Yayıncılık, 2005), 50.

⁴¹ Necdet Subaşı, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 106-112.

⁴² Nancy T. Emmarman, "Cemaatler: Yerel, Sosyal ve Dini", çev. Muzaffer Tan, *Din Sosyolojisi, Yaşadığımız Dünya*, ed. Peter B. Clarke (Ankara: İmge Kitapevi, 2012), 415.

konusunda öne geçebilmek için böyle bir yolu seçtiğini göstermektedir.⁴³ Bazen dini hareketler arasında insan kazanma, örgütsel güç, maddi olarak önde olma gibi rekabet unsurları o kadar çok ön plana çıkar ki alanda çalırırken dini anlamdaki yasaklar ve ahlaki konulardaki ilkeler görünmezden gelinir.⁴⁴ Dini hareket; karizmatik dini liderin mesajını kendi maddi ve fikri ihtiyaçlarına uygun bularak devamlı ve hızlı bir şekilde uzlaştırır ve rutinleştirir. Konulan hedefler ve bu hedeflere ulaşma adına yapılan faaliyetler toplantılarda, kitaplarda, liderin üyelere dönük konuşmalarında, basın yayında yüceltilir ve ideal amaçlar olarak gösterilir, enerji oraya aktarılır, sorgulamaya fırsat tanınmaz.⁴⁵

4. Dini Toplumsal Hareketlerin Kaynak Sağlamada Bazı Mubahlaştırma Örnekleri

Burada örneklendirme yapılacak olan dini toplumsal hareketler Müslüman toplumlarda oluşan hareketlerdir. Mubahlaştırmanın kaynak olarak kullanıldığı pek çok dini toplumsal hareket bulunmakla beraber Hâricîler ilk, FETÖ de güncel olma özelliklerine sahip olduğu için seçilmiştir. Ayrıca bir hareketin, birkaç dini konuda mubahlaştırma uygulamaları olmasına rağmen daha bilinir ve çarpıcı niteliklere sahip mubahlaştırma usullerinden bahsedilecektir.

İslam dünyasında ortaya çıkan ilk belirgin dini toplumsal hareket İslam tarihinde Hâricîler diye adlandırılacak olan grubun başlattığı eylemlerdir.⁴⁶ Bu eylemlerin kaynağı o günlerde İslam coğrafyasında var olan iki etkin siyasi gücün karşı karşıya gelmesidir. Halifeliği meşru olarak elinde bulunduran Hz. Ali ile Hz. Osman'ın öldürülmesinin sorumlularının bulunmasını şart koştuğu için biat etmeyen Şam valisi Muaviye Siffin savaşında karşı karşıya gelmişlerdir. Bu olay İslam dünyasında toplumsal ayrışmanın ve çatışmanın yaşanması açısından ilk önemli kırılma olmuştur. Savaşın ilk anlarında rakibine üstünlük kurup galibiyete çok yaklaşan Hz. Ali taraftarları Muaviye taraftarlarının mızraklarının ucuna Kur'an'ı takıp hakeme gitme teklifi üzerine silahlarını bırakarak tek-lifin kabul edilmesi gerektiğini ve savaşmayacaklarını söylediler. Hz. Ali

⁴³ Halil Aydınalp, "Sosyal Çatışma ve Din", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 200.

⁴⁴ Ejder Okumuş, *Din ve Toplumsal Çatışma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 150,161.

⁴⁵ Niyazi Akyüz, *Dinin Örgütsel İklimi Dini Gruplar* (Ankara: Gündüz Yayıncılık, 2007), 80.

⁴⁶ Albert Haurani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alagon (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 55.

bunun mağlup olmak üzere olan Muaviye'nin bir savaş hilesi olduğunu, hükmün savaş neticesinde Allah'ın takdiriyle gerçekleşeceğini söylemesine rağmen Kur'an'a karşı savaşmayacakları itirazıyla karşılaştı ve savaşı durdurmak zorunda kaldı.⁴⁷

Sonuçta Hz. Ali, hakem olayını kabul etmek zorunda kaldı ve hakemlerin kararı ile Hz. Ali azledilerek Muaviye yerinde bırakıldı. Bu aşamadan sonra ne gariptir ki Hz. Ali'yi hakem için zorlayan grup bunu büyük bir suç olarak değerlendirdiler ve hakemlerin verdiği kararları tanımamalarını, bu kararlar küfre girdiğini ve tövbe etmesi gerektiğini söylediler. "Hüküm ancak Allah'a aittir" (Yusuf;40) ayetini kendilerine slogan yaparak etraflarında bazı bedevi grupları da topladılar. Yaklaşık on iki bin kişilik bir grupla Kufe yakınlarındaki Harura köyüne çekilen bu grup burada kendilerine bir reis seçerek ona biat ettiler ve İslam tarihinde ilk dini toplumsal hareketi başlatmış oldular.⁴⁸ Hâricîler daha sonraki dönemlerde ayrışma ve çatışmacı yapıları gereği olarak kendi aralarında da fikri ihtilaflara düştüler ve farklı gruplara ayrıldılar.⁴⁹

Hâricîlerin hareketlerine kaynak sağlama açısından bazı dini hükümleri kendi lehlerine yorumladıkları ve dini açıdan haram kılınmış belli konuları mubahlaştırarak hareketlerine insan kaynağı sağladıkları bilinmektedir. Ayrıca örgüt yapısını güçlendirmek için dini açıdan yasaklanmış, en azından açık bir hüküm bulunmayan bazı konuları yorumlayarak mubahlaştırdıkları görülmektedir.

Bu görüşlerinden en önemlisi; üzerinde tüm Hâricî grupların ittifak ettiği büyük günah işleyenlerin kafir olduğu görüşüdür. Onlara göre hakem olayı da büyük bir günah olduğu için olaya iştirak eden taraflar ve bizzat katılan kişiler ve sonuçları kabul edenler kafir olmuşlardır. Bu büyük günahlarında dolayı tövbe etmeleri gerekir aksi takdirde öldürülmeleri mubahtır.⁵⁰ Onlar bu görüşlerini fiiliyata dökmüşler hakem olayında başrolleri oynayan Hz. Ali, Muaviye ve Amr bin As'ın öldürülmesine karar vererek onlara suikast planlamışlardır. Suikastlar sonucunda ise Hz. Ali

⁴⁷ Abdülkâdir b. Muhammed Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3/101; İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ağustos 2020).

⁴⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, *İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 57-58; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ağustos 2020).

⁴⁹ Ahmet Turan, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Samsun: 1993), 43.

⁵⁰ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınları, 2018), 70-71.

şehit olmuş diğerleri de kurtulmuştur. Abdullah İbn Habbab'ı yanındaki cariyesini ve karnındaki çocuğunu, Hz. Ali'ye ve diğer halifelere müşrik demediği için öldürmüşler, bir Hristiyan'ın bahçesinden aldıkları hurmaların parasını vermeden yiyemeyeceklerini söyleyerek de sofuluklarını sergilemişlerdir.⁵¹

Hâricîlerin sayı açısından en kalabalık ve önemli kollarından biri olan Ezârika Hâricî olduğu halde fırka mensuplarının toplandığı yere hicret etmeyen, kâfir saydıkları gruplarla yapılan mücadelelerde mezhep mensuplarını fiilen desteklemeyip savaşımlardan geri kalan kimseler için kullandıkları kaade'yi kafir saymış ve onların katlini de mubahlaştırmıştır.⁵² Bu grup, kendine katılmayanların yurdunu dar'ül-harp olarak kabul etmişler burada caiz olan her şeyin onların yurdunda da caiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mesela çocuk ve kadınların öldürülmesi, esir alınması, muhaliflerin köleleştirilmesi ve yanlarında savaşa katılmayanların öldürülmesi mubahtır.⁵³

Ezarika'nın mubahlaştırma örneklerinden birisi de "isti'râz" yöntemidir. Hâricîlerin bu kolu kendilerinden olduklarını ileri sürerek karargahlarına gelen birisine esir muhaliflerinden birini verip onu öldürmelerini isterler ve böylece imtihana tabi tutarlardı. Şayet bu kimse, o esiri öldürürse onun kendilerinden olduğunu kabul ederler, aksi durumda ise bu münafık ve müşrik diyerek onu öldürürler kanını mubah sayarlardı.⁵⁴ İsti'râz adı verilen bu yöntemi ilginçtir ki Yahudi ve Hristiyanlara uygulamamışlardır.⁵⁵

Hâricîler, genel olarak yukarıda bahsettiğimiz mubahlaştırma yöntemleriyle belli fikirsel bir alt yapı oluşturmakla beraber aslında başlattıkları dini toplumsal hareketlerine kaynak sağlamayı amaçlamışlardır. Dini ve dünyevi yaşantılarındaki aşırı sofu, takva tavırlarının yanında muhalifle-riyle olan ilişkilerinde çok sert keskin tavırlar geliştirmişler, nasları zahiri anlamlarıyla yorumlayarak kendi fikirlerini desteklemek için kullanmışlar, mubahlaştırmalarına nas temelli kaynaklar sağlamışlardır.⁵⁶

İslam'da savaş halinde bile katlin yani birisinin öldürülmesinin şartla-

⁵¹ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 67-68.

⁵² Muhammed Şehristani, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 113; Mustafa Öz, "Kaade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ağustos 2020).

⁵³ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 78.

⁵⁴ Abdülkâhir Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye. 1994), 83.

⁵⁵ Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ağustos 2020).

⁵⁶ Muhammed Ebu Sa'de. *el-Havâric fi mîzâni'l-fikri'l-İslâmî* (Kahire: y.y., 1998), 48.

rı belli kurallara bağlanmışken⁵⁷ ve canın korunması gereken beş önemli husustan⁵⁸ biri olduğu bilinirken bir Müslümanın kafir hatta müşrik sayılarak öldürülmesinin mubahlaştırılması; hareketin ahlaki, insan kaynağı ve örgüt açısından kendini güçlendirme çabası ve kaynak sağlama girişimi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayede kendisine meşruiyet sağlayarak ahlaki kaynakları harekete geçirmekte ve ideolojik bir alt yapı oluşturarak diğer gruplardan ayrışmayı sağlamakta, farklılıklarıyla hareketi orijinal bir görüntüye büründürmeyi amaçlamaktadır.⁵⁹ Bu sayede örgüt içinde fikri birlikteliği sağlarken üyelerin daha sıkı şekilde birbirleriyle dayanışma içinde olması gerçekleşmiş olacaktır. Bunun yanında kendilerinden olmayanların canlarının ve özellikle de mallarının hatta çocuklarının ve kadınlarının kendilerine helal olma anlayışıyla hareketlerine maddi kaynak sağlamada da bir metot ortaya koydukları görünmektedir. Bu anlamda toplumsal hareketleri açıklama çabası içinde olan kaynak mobilizasyonu teorisinin ortaya koyduğu kaynak çeşitlerinden ahlaki kaynaklar, insan kaynağı, örgüt kaynağı ve maddi kaynak gibi kaynakları mubahlaştırma yöntemiyle temin ettikleri görünmektedir.

Hâricîlerin katı bir hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip oldukları ve karizmatik liderler tarafından yönetildikleri göz önünde bulundurulursa yine kaynak mobilizasyonu teorisinin bir toplumsal hareketin başarısı için gerekli saydığı lider ve örgüt şartlarının da yerine geldiği görülmektedir. Özellikle Hâricîlerin en kalabalık ve savaşçı grubu Ezârika'nın uyguladığı "İsti'râz" uygulamasının örgütlenme açısından ne kadar hassas davrandıklarını göstermektedir. Yine bu grubun kurucusu ve lideri olan, Abdullah bin Zübeyr ve Emevi komutanlarıyla on dokuz sene savaşan ve savaş meydanında öldürülen Nafi bin el- Ezrak'ın bir karizmatik liderde bulunması gereken niteliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Genel olarak tüm Hâricî liderlerde var olan etkileyici hitabet gücü ve belagate sahip olan Nafi muarızlarıyla yaptığı tartışmalardaki başarısıyla insanları etkilemiş ve harekete insan kazandırmakta büyük başarılar elde etmiştir.⁶¹

⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve İslahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi), 3/ 368.

⁵⁸ Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, çev. İbrahim Tüfekçi (İstanbul: Kitapevi 1994), 1/ 21-22.

⁵⁹ Halil İbrahim Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları", *Usûl 11/1* (2009), 48.

⁶⁰ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 77.

⁶¹ Fığlalı, *İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 80.

Tarafklarının onu “Emir ül-Mü’iminîn” olarak isimlendirmelerinden de anlaşılıyor ki o; çevresini etkileyen, insanların kendisine bağlayan karizmatik bir liderin tüm özelliklerine sahipti.⁶²

Hâricîlerin dindarlık konusunda bilinen aşırı samimiyetleri ve ibadetleri yerine getirmedeki üstün ihlaslı tavırları da hareketlerinin ahlaki anlamda meşruiyet kazanmasında önemli etken olarak öne çıkmaktadır. Hareketin kabul edilmesi ve meşruiyet kazanması anlamında önemli bir kaynak olarak görülen ahlaki kaynakları harekete geçirmede bu özellikleri güçlü bir şekilde kendisini hissettirmiş ve bu yönleriyle pek çok insanın sempatisini toplamışlardır.⁶³

Mubahlaştrmayı kaynak olarak kullanan dini toplumsal hareketlerden örneklendirme yapacağımız bir başka hareket de FETÖ’dür. Hâricîler, İslam’ın erken dönem dini toplumsal hareketlerine örnek teşkil ederken FETÖ ise günümüz toplumsal hareketlerinden hem en bilinen hem de en güncel olanlarındandır. Hareket, Türkiye’nin elli yıllık sosyal, siyasal ve dini hayatındaki etkileri ve 15 Temmuz 2016’da gerçekleştirdiği darbe ile bir dini hareketin toplumsal hayatın kaderinde nasıl etkili olabileceğini göstermiştir. Aynı zamanda olayların güncel, hafızaların taze olması nedeniyle bir dini toplumsal harekette mubahlaştrmanın kaynak olarak nasıl kullanıldığının yakinen gözlemlenmesi daha kolay olmaktadır.

Gülen hareketi, Said Nursi’nin eserlerinden beslendiğini söyleyen Fethullah Gülen’in başlattığı bir hareket olup kendisi yerel şartlarda eğitimi tamamlamış⁶⁴ ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bünyesinde çeşitli illerde vaiz ve imam olarak çalışmıştır. Gülen, 1979 yılında birinci sayısını çıkardığı ve daha sonraları da görüşlerini kamuoyuyla paylaşmada önemli bir rol üstlenecek olan “Sızıntı” dergisini yayınlarak dini toplumsal hareket oluşturma yolunda ilk adımı atmıştır. 1981 yılında Nurculuk iddiaları ile açılan davalar ve takibatlar nedeniyle Diyanet’ten istifa etmiş, konferanslar vererek ve yazılar yayınlarak hareketini devam ettirmiştir. Doksanlı yıllara kadar diğer Nurcu cemaatler gibi geleneksel taşralı tabandan sempatisiz devşiren hareket doksanlı yılların Türkiye’ye getirmiş olduğu popülerleşme ve modernleşmenin etkisiyle ilgisini modern orta sınıflara yönlendirdi. Hareket bu dönemde geleneksel nurculuğun kapasitesini

⁶² Bağdadi, *el-Fark Beyn el-Fırâk*, 85.

⁶³ Neşet Çağatay - İbrahim Hakkı Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 37.

⁶⁴ Ali Ünal, *Geçmişten Geleceğe Köprü Fethullah Gülen* (İstanbul: Işık Yayınları, 2006), 311.

aşarak ayrı bir güç olma kabiliyeti kazandı. Ayrıca ideolojik muhteva açısından da Said Nursi'nin düşüncelerinin ötesine geçmiş bu yönüyle diğer nurcu hareketlerden ayrışma yolunu tercih etmiştir. Bu farklılaşması ile klasik nurculuğun ötesinde olmayı ifade eden bir şekilde “Neo- Nurculuk” olarak adlandırılmıştır.⁶⁵

Doksanlı yıllardan itibaren açtığı dershaneler, okullar, yurtlar ve öğrenci evleriyle muazzam bir insan kaynağı elde eden hareket, teşekkül ettirdiği dernek ve vakıflarla toplumda meşruiyet kazanma yolunda önemli ilerlemeler sağlamıştır. Yayın ve iletişim alanlarını her türlü aracını kullanarak görüşlerini kolay bir şekilde topluma ulaştırmayı başaran hareket bu yönüyle toplumu yönlendirme ve manipüle etme konusunda etkili olmuştur. Ayrıca ticari alandaki çalışmalarıyla da holdingler boyutunda müesseseler kurmuş ve burada pek çok kişiyi istihdam etmiş, böylece hem ekonomik anlamda Türkiye’de güç olmuş hem de bu kurumlardan insan devşirmiştir. Bunları yaparken ülkenin siyasi zemininden her daim faydalanma yoluna giden hareket, siyasilerle kurduğu yakın ilişkiler, kendi çıkarı doğrultusunda her türlü ideolojik düşünceyle hareket edebilme kabiliyeti ile büyüyerek devasa bir toplumsal harekete dönüşmüş ülke siyasetine tesir edebilecek güce ulaşmıştır.⁶⁶ 28 Şubat döneminin siyasi iktidarı ile iyi ilişkileri devam ettirme adına bazı tavizler verilmiş olsa da dönemin sosyo-psikolojik şartları gereği 1999 yılında Gülen Amerika’ya gitmiş ve bugüne kadarda dönmemiştir.⁶⁷ Hareketi Amerika’dan idare eden Gülen ordu, emniyet ve yargı kurumlarında gerçekleştirdiği kadrolaşmalar ile elde ettiği güce güvenerek 15 Temmuz 2016 yılında hükümeti yıkmak için darbe girişiminde bulunmuş, bu girişim Türk halkının direnişiyle bertaraf edilmiş, hareket içinde farklı bir dönem başlamıştır.⁶⁸

Sosyologlar, bir toplumsal hareketin varlığını devam ettirebilmek için gruba üye kazandırma stratejilerini, grup üyelerinde meydana getirilen gruba bağlılığın derinliğini, kaynakları etkili bir şekilde mobilize edebilme gücünü ve dünya görüşlerinin mensuplarınca inanılabilir hale getirilebilmesi ya da makullük yapılarının geliştirilmesi girişimini gerekli faktörler olarak saymaktadırlar. Bu anlamda FETÖ de hareketin devamı için

⁶⁵ Tanıl Bora, *Cereyanlar; Türkiye’de Siyasi İdeolojiler* (İstanbul: İletişim, 2017), 430, 431.

⁶⁶ Hakan Yavuz, “Neo Nurcular: Gülen Hareketi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce; İslamcılık*, ed. Tanıl Bora vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 304, 305, 306.

⁶⁷ Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi* (İstanbul: Dönem Yayınları, 2013), 284, 285.

⁶⁸ Serdar Gülenler - S. Hüseyin Öztürk, *İtraflarda FETÖ’nün Devlete Sızması (Askeriye, Mülkiye, Adliye)* (İstanbul: SETA Yayınları, 2018), 10.

özellikle kaynakları etkili bir şekilde kullanma konusuna önem gösterdiğini ve bu anlamda da pek çok unsuru etkin kaynak sağlama mekanizması olarak kullandığını görmekteyiz. Bu alanlardaki çalışmalarının özellikle Amerika Birleşik Devletleri merkezli faaliyetler gösteren Moon tarikatının etkinlikleri ile benzerlik gösterdiği tespitleri yapılmıştır.⁶⁹

FETÖ'nün inançları tipik biçimde senkretik, ezoterik olan, sosyolojide kült grup olarak adlandırılan grup yapılarının özelliklerini taşımaktadır.⁷⁰ Kült grupları bir kişi veya fikre aşırı bağlılık gösteren, adanmışlık sergileyen, amaçlarını gerçekleştirmek için manipüle eylemler gerçekleştiren, ikna ve kontrol teknikleri kullanan gruplardır. FETÖ de bu özellikleri taşımaktadır. Hatta grup içine kattığı üyelerin maddi ve manevi dünyasını istismar etmesi yönüyle de yıkıcı kült gruplardan saymak mümkündür. FETÖ üyelerini psikolojik baskı ile devşirme, beyinlerini yıkama ve böylece gruba bağlılıklarını sağlama taktiklerini kullanmaktadır. Gülen, lider olarak seçinci totaliter yapıya sahip olma, kendi kendini atamışlık, dogmatik, Mesihlik veya Mehdilik iddiasında olma, kimseye hesap vermeme ve karizmatik bir kişi olma gibi özellikleri taşımaktadır. Grup üyeleri “gaye vasıtayı meşru kılar inancıyla” para ve üye toplamada her yola başvurmakta, toplanan servetten faydalanamamaktadır.⁷¹ Kült grupların gruba kaynak sağlamada her türlü yolu meşru görmeleri anlayışı FETÖ’de dini yasakların mubahlaştırılması şeklinde kendini göstermektedir.

Kaynak mobilizasyonu teorisine göre bir toplumsal hareketin başarısı için lider, örgüt ve iletişim ağı gibi unsurların bulunması gerekir. FETÖ'nün lideri Fethullah Gülen, bir toplumsal hareketin başında bulunan ve onu yöneten karizmatik lider özelliklerini üzerinde taşıyan birisidir. Özellikle dini toplumsal hareketlerin liderlerinde bulunması beklenen dini bilgi yetkinliği, güçlü hitabet kabiliyeti, zahidane yaşam tarzı gibi özellikleri kendi üzerinde toplamış ve bu özellikleriyle farklı kesimdeki insanları etkilemiştir. Oluşturduğu örgüt kendi içinde katı bir hiyerarşik düzene sahipken dışardaki insanlara karşı hoşgörü ve saygı görüntüsünü verebilmiş bu yönüyle demokratik bir yapı izlenimi sunmaya çalışmıştır. Yakın üyelere asketik, sıkı disiplinli bir dini tutum emredilerek örgüt içindeki

⁶⁹ Hüsnü Ezber Bodur, “Moonculuk Hareketinin Sosyolojik Analizi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak- Haziran, 2003), 26.

⁷⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), “Kült”, 441.

⁷¹ Hilmi Demir, “Radikal/Yıkıcı Kült Gruplar: Kavram ve Teorik Bir Çerçeve”, *Değerlendirme Notu*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (Şubat, 2019), 4, 5.

kontrol sağlanmaya çalışılmış fakat dışı açık yüzde ise sempatik görünme adına dini vurgular öne çıkarılmamıştır. Genelde üyeler arası iletişimde hareketin sahip olduğu tüm iletişim araçları aktif olarak kullanılmış özeldense gruplar halinde yapılan sohbet toplantılarında kamuoyu ile paylaşımında sakıncalı görülen Gülen'in mesajları üyelere aktarılarak ortak bir bilinç ve hareket tarzı oluşturulması sağlanmıştır.⁷²

Gülen hareketi başlangıcından 15 Temmuz sürecine kadar olan dönemde ilişkilerini ve faaliyetlerini toplumsal, siyasal ve ekonomik olayların seyrine göre şekillendirmiş bir hareket olarak görülmektedir. Böyle bir strateji, hareketin konjonktüre göre hareket ettiğini daha önce belirlenen prensiplerin şartlara göre değişmesinin mümkün olduğunu, oportünist bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir. Hareket, stratejisini böyle bir felsefe üzerine kurunca genel çıkarlar adına pek çok dini ve ahlaki ilkenin göz ardı edilmesi, yapılması uygun görünmeyen pek çok davranışın sergilenmesi mubah hale gelebilmektedir. Gülen tarafından "Dava uğruna vaftiz suyunu âb-ı hayat olarak içmek" şeklinde formülleştirilen bu anlayış durumu daha açık anlatmaktadır.⁷³

Gülen 15 Temmuz darbe girişiminden önce yaptığı konuşmalarda üyelerine örtük mesajlar göndererek darbe hazırlıkları yapmalarını istemiştir. İstanbul'daki darbe girişimine ilişkin gerekçeli kararlardan derlenen bilgilere göre, FETÖ elebaşı Gülen'in mesajları şunlardır:⁷⁴

"FETÖ elebaşı Gülen, 19 Mart 2016'da Pensilvanya'daki malikanesinde üzerine ilk defa giydiği asker yeşili bir pardösüyle "giysi dili" ile bir konuşma yaparak, örgütün TSK içerisindeki mensuplarına subliminal mesaj ilettili."

"Söz konusu konuşmasının 15.36 saniyesinde, kurduğu cümleyi bir anda yarıda keserek, ilgisiz bir şekilde, tane tane ve son derece vurgulu ifadelerle "Antrparantez, umum adına konuşuyorum, umum İslam toplumu adına, Kapadokya sakinleri, oradaki serkarlar adına konuşuyorum." dedi."

Terör örgütü elebaşının bu konuşmasında geçen ve Osmanlıca bir kelime olan "serkar" kelimesi Türkçe'de "komutan", "amir", "müdür" anlam-

⁷² Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, 290-293.

⁷³ *Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYKB), Kendi Dilinden FETÖ Örgütlü Bir Din İstismarı* (Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2017), 81.

⁷⁴ Melike Gallenkuş - Mustafa Hatipoğlu, "Gülen'in sohbetlerindeki darbe şifresi", *Anadolu Ajansı* (28 Nisan 2019).

larına gelirken, “Kapadokya” ifadesinin ise FETÖ içerisinde “özel mahrem yerler” olarak kodlanan kurumlardan TSK için kullanılan bir şifre olduğu ortaya çıktı.

Örgüt, kendi çıkarlarını gerçekleştirme adına merkez olarak kamu kuruluşlarını benimsemiş burada taraftarları adına elde ettiği kadrolarla devletin nüfuzunu kullanmayı hedeflemiştir. Kamu kurumlarına yerleşmenin KPSS sınavından başarılı olma gibi gereklilikleri olduğundan dolayı üyelerinin başarılı olması için sınav sorularının çalınması gibi dini ve ahlaki açıdan uygun olmayan yollara teşebbüs edilmiştir. 2010 yılında yapılan KPSS sınavı sorularının çalınması bu konuyla ilgili somut örneklerden sadece biridir. Emniyet, adliye, silahlı kuvvetler gibi stratejik önemi olan kurumlara bu yöntemle pek çok taraftarını yerleştiren hareket, bu sayede Gülen hareketine mensup olanların devlet işlerine daha rahat yerleşiyor algısını sağlayarak insan kaynağı temini açısından diğer hareketlerin önüne geçmiştir. Ekonomik şartların toplumun belli kesimini bunalttığı bir ortamda düşük veya orta gelirli ailelerin çocuklarının daha kolay polis veya asker olacağını ve devlet işine yerleşeceklerini ya da belli makam ve mevkilere gelebileceklerini düşünerek Gülen hareketine dahil ettikleri görülmektedir. Hırsızlık gibi dini açıdan haram olan bir hususun hareketin çıkarları gözetilerek insan kaynağı sağlama adına mubahlaştırılmasının tipik örneği burada kendini göstermektedir.⁷⁵ Aynı şekilde askeri okullarda kendi örgüt mensuplarının önünü açmak için örgüt üyesi dışındakilerin okuldan atılmasını sağlamak adına düzenledikleri sahte raporlarda bu amaca yönelik çalışmalardır.⁷⁶

Taraftarlarını kamu kurumlarına yerleştirme ile yetinmeyen hareket; onların buldukları konumları kullanarak maddi gelirler elde etme, yeni kadroları ele geçirme ve insan kazanma gibi lehine olacak faaliyetler içine girmiştir. Özellikle yargı ve emniyet kadrolarını kullanarak hareketin aleyhine olanlar tespit edilmiş, itaat etmeleri için değişik baskı yöntemleri uygulanmış itaat etmeyenlerde farklı şekillerde uygulanan operas-

⁷⁵ Meclis Araştırması Komisyonu (MAK), *Fethullahçı Terör Örgütünün (FETÖ/PDY) 15 Temmuz 2016 Tarihli Darbe Girişimi ile Bu Terör Örgütünün Faaliyetlerinin Tüm Yönleriyle Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu* (Ankara: TBMM, 2017), 193-194.

⁷⁶ Başak Akbulut Yazar - Muhammed Enes Can, “Sahte sağlık raporlarıyla ‘askeri öğrenci olamaz’ raporu veren fetö’cü tabiplere dava.”, *Anadolu Ajansı* (23 Kasım 2020). “Gerçeğe aykırı rapor düzenleyerek Kuleli Askeri Lisesi öğrencisi 33 öğrencisinin harp okullarına geçişlerine engel oldukları gerekçesiyle haklarında soruşturma başlatılan, FETÖ elebaşı Fetullah Gülen ile 11’i askeri tabip hakkında dava açıldı”.

yonlarla bertaraf edilmiş ve etkisiz hale getirilmiştir.⁷⁷ Dini açıdan bir insanın haksız yere suçlanması ve iftiraya maruz bırakılması dini inançlara göre kabul edilmeyen⁷⁸ bir davranış olmasına rağmen hareket etki alını artırmak, kendine maddi çıkar ve nüfuz elde etmek için bu davranışın mubahlaştırılması ve bu sayede güç devşirilme yoluna gidilerek kaynak sağlanması hareketin kendi menfaati adına temel dini ilkeleri nasıl çiğnediğini ve görmezlikten geldiğini ortaya koymaktadır.

Hareketi kendine kaynak sağlama yollarından birisi de siyasi yapıyı kendi lehine şekillendirmesi ve aleyhine olabilecek siyasi girişimlerin önünü kesme çalışmalarıdır. Bu sayede aleyhlerine olabilecek siyasi faaliyetleri önceden tespit etme, gelişmesine engel olma, ortaya çıkacak muhalefeti bertaraf etme, kendi lehlerine siyaseti dizayn etme gibi girişimlerle siyaset veçhesinden gelen olumsuzluklar giderilmeye çalışılmıştır. Bu amaçlarla değişik siyasi partilere ve siyasetçilere komplolar kurulmuş emniyet ve adliye kadroları kullanılarak kanunsuz dinleme ve görüntülemeler yapılmış elde edilen ses ve görüntü kayıtları şantaj olarak kullanılmıştır.⁷⁹ İnsanların özel hallerini haberleri olmadan gözlemleme, kayıt altına alma gibi davranışlar dinen haram⁸⁰ olmasına rağmen hareketin çıkarları bu yasakları mubahlaştırmış bu sayede siyasette güç olunmuş, siyasetin sunduğu imkanlar harekete kaynak olarak aktarılmıştır.⁸¹ Siyaseti gayri meşru yollarla elde edilen bilgilerle kontrol altına alma çabaları hareketin ne kadar pervasızca davrandığının en önemli göstergelerden biridir. Bu sayede kendilerine engel olma ihtimali bulunan siyasilere gözdağı verilerek siyaset alanı temizlenmiş, olası karşı çıkmalarında önü de kesilmiştir. 15 Temmuz darbesinden önceki 17/25 Aralık girişimi bu konuda ne kadar organize olduğunu ve örgüt amaçlarına ulaşma adına her türlü riskin alınabileceğini, gerektiğinde siyasi iktidarın bile tehdit edilip alaşağı edilebileceğini göstermektedir. Kült grupların genel özelliği olarak üyelerini grup amacı adına nasıl mobilize ettikleri bu hadi-

⁷⁷ *Gerçek Hayat Dergisi*, "FETÖ, Özel Sayı" 1 (4 Mayıs-31 Aralık 2020), 158.

⁷⁸ el-Ahzâb 33/58.

⁷⁹ MAK, *FETÖ/PDY Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*, 278-279.

⁸⁰ el-Hucurât 49/12.

⁸¹ *Habertürk*, "Eski MHP'li yöneticilere yönelik kaset kumpası şüphelisinin kardeşinden FETÖ itirafı" (1 Ekim 2017): "Eski MHP'li yöneticilere kurulan kaset kumpasının sorumlusu olduğu belirtilen firari şüpheli İbrahim Faruk Bayındır'ın FETÖ mensubu olduğuna dair kardeşinin beyanları da iddianamede yer aldı."

sede polis, adliye, basın yayın alanlarındaki insan kaynaklarının kullanımında kendini göstermiştir.

Bunun yanında toplumsal bazı olaylar manipüle edilerek toplumsal ve siyasal kargaşalar çıkarılmak suretiyle belirsizlik ortamı meydana getirilmiştir. Siyasetten spora, sanattan eğitime, güvenlikten teröre değişik alanlarda operasyonlar yapılarak ülkede güvensiz bir ortam meydana getirilmeye çalışılmış bu kaotik ortamda harekete maddi kaynaklar sağlanmış bundan da öte bazı operasyonlar güç gösterisine dönüşmüştür. Bu sayede hareket kendisine yapılacak olan olumsuz girişimlerin önüne geçmiş, kişilere de gözdağı vermiştir. Ergenekon davası, Futbolda şike operasyonu, MİT tırları operasyonu, Muhsin Yazıcıoğlu suikastı, Hrank Dink'in öldürülmesi gibi olaylar ile topluma hareketin her şeye kadir olduğu, istediğinde ülkedeki her türlü yapıyı alaşağı edebileceği mesajı verilmiş, bir güç olduğuna dair söylemleri daha da pekiştirilmiştir.⁸² Temel İslami kaynaklarda fitne çıkarmanın adam öldürmeden daha kötü bir şey olduğu vurgulanırken⁸³ ve fesat çıkarma da yasak bir davranış olarak ortaya konulurken⁸⁴ harekete güç kazandırmak adına bunu mubahlaştırdıkları ve kaynak sağladıkları anlaşılmaktadır. Örgüt bu tür davranışlarıyla kendilerinin dışındaki siyasi ve toplumsal yapıların güvensiz olduğu algısı oluşturmaya çalışmış ve diğer yapılara karşı bir nevi itibar süikastı uygulamıştır. Böylelikle kendi insan gücünü ve maddi gücünü artırarak etki alanını genişletmiş kendine muhalif olacak siyasi ve toplumsal güçleri sindirme çabasına girmiştir.

Bu hareket de Hâricîler gibi çıkarları adına masum insanların öldürülmesini mubah görmüş, 15 Temmuz darbe girişimiyle de bunu fiiliyata geçirmiştir. FETÖ kurulduğundan beri elde ettiği kazanımların elinden gideceğini, emniyet, askeriye, adliye ve eğitim gibi alanlarda kadrolarının tasfiye edileceğini anladığında bunun önüne geçmek için siyasi iktidarı devirmekten başka bir yolunun olmadığını düşünerek darbe yapma kararı vermiştir. Emrinde bulunan askeri unsurlar ile eyleme geçen hareket ülkenin stratejik yerlerini ele geçirmeye çalışmış, televizyon ve iletişim merkezlerini kontrolü altına almış bu sırada pek çok masum insanı acımasızca öldürmüştür. Darbe girişimine karşı yapılan çağrı üzerine halkın direnişi, medyanın, siyasetin ve devletin diğer kurumlarının karşı

⁸² MAK, FETÖ/PDY Meclis Araştırma Komisyonu Raporu, 227-283

⁸³ el-Bakara 2/191.

⁸⁴ el-Arâf 8/56.

koyması darbenin bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Hareket mensubu darbeciler özellikle Hava Kuvvetlerinde sahip oldukları kadroları ile TBMM'ye, halka ve polislere karşı kanlı saldırılar yapmışlardır. Ancak bu saldırılar direnişi kıramamış ve darbe girişimi 16 Temmuz sabahı tamamen püskürtülmüştür. Bu saldırılarda güvenlik görevlileri ile sivil halka karşı uçak, helikopter, tank ve zırhlı araçlardan ateş açılmış ve 183'ü sivil olmak üzere 249 kişi şehit olmuş, 2.735 kişi yaralanmıştır.⁸⁵ Şeri hükümler dışında adam öldürmenin büyük günah sayıldığına, haksız yere birinin öldürülmesinin tüm dünyayı öldürmekle eş tutulduğuna dair nasların bulunmasına rağmen⁸⁶ hareketi kurtarma adına öldürmenin mubahlaştırılması kaynak sağlama açısından son nokta olarak değerlendirilebilir. Örgütün devamı ve hedeflerine ulaşma ideali her şeyin ve her değerinin üstünde görüldüğü için onun varlığına tehdit olarak görülen hiçbir şeyin var olamayacağı ve yok edilmesi inancı onları böyle bir davranışa itmiştir. Kült grupların hedeflere ulaşma adına illegal yolların benimsenmesi tavrını bu anlamda FETÖ'nün stratejileri içerisinde görülmekte gerektiğinde suikast, bombalama, darbe yapmak mübah kabul edilmektedir.

Hareketin yukarıda bahsedilen mubahlaştırma örneklerini Gülen'in bilgisi dışında gerçekleştirme ihtimalini onun karizmatik ve otoriter lider görünümünden dolayı imkânsız olarak değerlendirmek gerekir. O, etrafında oluşturduğu adanmış bireylerden oluşan sıkı hiyerarşik yapılanmaya sahip örgüt ağıyla hareket içindeki olaylardan haberdar oluyordu. Hareketin atacağı adımları bizzat kendi belirliyor farklı iletişim araçlarını kullanarak talimatlarını üyelere ulaştırıyordu. Bu talimatlar, bazen açık şekilde ifade edilirken bazen de olaya esrarengizlik katma adına sembolik unsurlar kullanılarak da veriliyordu. Etrafında oluşturduğu kişi kültürünün mensuplarınca yoğun bir şekilde içselleştirildiği bu harekette ondan habersiz ve onun onayı olmadan bir adımın atılması mümkün görülmemektedir.⁸⁷

Sonuç

Toplumsal hareketleri açıklayan teorilerden kaynak mobilizasyonu teorisi; toplumsal hareketlerin kaynak sağlama başarılarının hareketin

⁸⁵ Cem Duran Uzun, vd. *İddianamelerde 15 Temmuz Darbe Girişimi ve FETÖ* (İstanbul: Seta Yayınları 2017), 60.

⁸⁶ el-Mâide 5/32.

⁸⁷ Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, 290-291.

başarılı olup olmaması konusunda önemli bir etken olduğunu vurgular. Aynı zamanda bu teori bireylerin bir toplumsal harekete katılırken onun ürettiği kaynakların kendi çıkarlarına olup olmadığını da dikkate aldıklarının iddia eder. Toplumsal hareketlerin bir alt türü olan dini toplumsal hareketleri ve bu hareketlere bireylerin katılımını genel anlamda bu teori ile açıklamak mümkündür. Dini harekete katılan bir birey, bu hareketin ürettiği kaynakların yeterliliğine ve harekete katıldığı anda kendine kazandıracığı maddi ve manevi katkıları dikkate alır.

Mubahlaştırma dini referanslarla yasaklanmış veya sınırlanmış davranışların yapılmasının uygun olduğunu ifadesidir. Aslında bir konuda dini yasağın veya sınırlamanın yapılmasının mubah kılınması belli şartlar dahilinde mümkündür. Bu şartlar ya nasların belirlemesiyle ya da kıyas ve içtihad gibi unsurları kullanan din alimlerinin çıkarımlarıyla mümkün olur. Yani keyfi bir uygulama ile yasakların mubahlaştırılması söz konusu olmaz.

İslam tarihinde ve günümüzde bazı dini toplumsal hareketler kaynak mobilizasyonu teorisinin ortaya koyduğu ahlaki, kültürel, örgütsel, maddi ve insan kaynağı gibi kaynakları elde etmek için dinen yasaklanmış hükümlerin yerine getirilmesinde yani mubahlaştırılmasında hiçbir mahsur görmemişlerdir. Hâricîler tarafından dini açıdan hiçbir geçerli kaynağa dayanmaksızın Müslüman kadın, çocuk ve erkeklerin öldürülmesi, Müslüman birinin kadınlarının ve çocuklarının köle yapılması tamamen hareketin devamını sağlamak ve insan kaynağı temin etmek için uygulanan yöntemler olduğu görülmektedir.

Yine hırsızlık, insanları dinleme ve gözetleme, fitne çıkarmaya yönelik davranışlar, toplumu ifsat etmek için yapılan programlı manipülasyonlar ve hedefe ulaşmak için darbe yaparak siyasi iktidarı gayri meşru yoldan devirme girişimleri ve bu girişimlerde yüzlerce insanın öldürülmesi ve yaralanması FETÖ'nün kaynak kazanma adına nasıl mubahlaştırma yolunu kullandığını ortaya koymaktadır. Bu özelliğiyle kült hareketlerde görülen grubun menfaatinin her türlü değerden daha üstün olması anlayışı bu terör örgütünde görülmektedir. Ezoterik yönüyle üyelerini gizemli anlatılarla etki altına almakta, dinin yasakladığı eylemleri mubah göstermekte, bununla manevi kazanç sağlandığını söyleyerek onları motive etmektedir. Aklın ve dini nasların kontrolü dışında olan böyle bir yaklaşım ile bir nevi üyelerin zihni uyuşturulmakta, her türlü eylem yapmaya uygun hale getirilmektedir.

İslam dünyasında ortaya çıkan dini toplumsal hareketlerden Hâricîler ile FETÖ'nün ibadetler konusundaki aşırı tavırları, asketik, çileci yaşam tarzı, karizmatik lidere sahip olma, adanmışlık gibi özellikleri ortak yönleri olarak öne çıkmaktadır. Bu durum da gösteriyor ki bir dini hareket, ibadetlerinde ve imanında ne kadar samimimi olursa olsun dini kuralları yorumlamada sağlıklı usulleri benimsemediği takdirde sapkın görüş ve davranışlar sergileyebilir. Dini hareket; kurumlar, makamlar ve güçler elde etmek ve yenilerini kazanmak için temel hareket kaynağı olan dini kuralları kendi amaçları doğrultusunda yorumlayıp çıkar elde etmeye çalışabilir. Vurguladığımız bu durum sadece bu iki hareket için tespit edilmiş bir durum değildir. Geçmişte ve günümüzde pek çok dini hareket kaynak olarak mubahlaştırma metodunu kullanmıştır ve bundan sonrakiler de kullanacaktır. Böyle durumlarda toplumun ve bireylerin sağlıklı kararlar verebilmesi için ortaya konulacak temel ölçü bir dini hareketin dini naslardan hükümler çıkarırken usul kurallarına uygun hareket edip etmediği olmalıdır. Böyle bir metot göz boyama için yapılan bazı davranışların samimiyetini ortaya çıkaracaktır. Ayrıca insanların ve yöneticilerin kandırılma ihtimallerini ortadan kaldırarak toplumların büyük bedeller ödemesinin önüne geçilmiş olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed Muhtar Abdulhamid Ömer. *Mu'cemü'l-lügatil-'Arabiyye el-mu'âsıra*. 4 cilt. Y.y.: Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Akyüz, Niyazi. *Dinin Örgütsel İklimi Dini Gruplar*. Ankara: Gündüz Yayıncılık, 2007.
- Aydınalp, Halil. "Sosyal Çatışma ve Din". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 187-215.
- Aytaç, Ahmet Murat. *Kitlelerin Ruhü*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2011.
- Bağdadî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l- fırak*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1994.
- Bevernû, Muhammed Sıtkı b. Ahmed b. Muhammed. *el-Vecîz fi izâhi kavâidi'l-fikhi'l-külliyeye*. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuku İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Moonculuk Hareketinin Sosyolojik Analizi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2003), 13-39.
- Bora, Tanıl. *Cereyanlar; Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim 20017.
- Bulut, Halil İbrahim. "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları". *Usûl* 11 (2009), 41-54.

- Cohen, Jean. “Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler”. *Yeni Sosyal Hareketler*. ed. Kemal Çayır, 101-120. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016.
- Çağatay, Neşet – Çubukçu, İbrahim Hakkı. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Çayır, Kenan. “Toplumsal Sahnenim Yeni Aktörleri, Yeni Sosyal Hareketler, *Yeni Sosyal Hareketler*, ed. Kenan Çayır, 11-30. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016.
- Demir, Hilmi. “Radikal/Yıkıcı Kült Gruplar: Kavram ve Teorik Bir Çerçeve”. *Değerlendirme Notu. 1-13*. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, (Şubat 2019). Erişim 10 Aralık 2020. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1549855691-6.N201903_Hilmi_Demir.pdf
- DİYKB, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. *Kendi Dilinden FETÖ Örgütlü Bir Din İstismarı*. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2017.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Mubah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mubah>
- Ebu Sa'de, Muhammed. *el-Havâric fî mîzânî'l-fikri'l-İslâmî*. Kahire: Y.y., 1998.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*. çev. İbrahim Tüfekçi, 2 Cilt. İstanbul: Kitapevi 1994.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbgatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi. 2018.
- Edwards, Bob - Gillham, Patrick F. “Resource Mobilization Theory”. *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. ed. David A. Snow vd.. 3/1-6. Oxford: Blackwell Publishing, 2013.
- Edwards, Bob. “Resource Mobilization Theory”. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. ed. George Ritzer. 6/3901-3905. Oxford: Blackwell Publishing, 2009.
- Efe, Adem. *Dini Gruplar Sosyolojisi*. İstanbul: Dönem Yayınları, 2013.
- Emmarman, Nancy T. “Cemaatler: Yerel, Sosyal ve Dini”. çev. Muzaffer Tan. *Din Sosyolojisi. Yaşadığımız Dünya*. ed. Peter B. Clarke. 397-423. Ankara: İmge Kitapevi, 2012.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Hâricîler1>
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Melike Gallenkuş - Mustafa Hatipoğlu, “Gülen'in sohbetlerindeki darbe şifresi”. *Anadolu Ajansı*. Erişim 28 Nisan 2019. <https://www.aa.com.tr/>
- Gazzâli, Ebû Hâmid. *el-Mustasfâ*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Gülener, Serdar - Öztürk, S. Hüseyin. *İtiraflarda FETÖ'nün Devlete Sızması (Askeriye, Mülkiye, Adliye)*. İstanbul: SETA Yayınları, 2018.
- Gerçek Hayat Dergisi*. “FETÖ, Özel Sayı” 1 (4 Mayıs-31 Aralık 2020).
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

- Habertürk*. “Eski MHP’li yöneticilere yönelik kaset kumpası şüphelisinin kardeşinden Fetö itirafı”. Erişim 1 Ekim 2017. <https://www.haberturk.com/>
- Hannigan, John A. “Toplumsal Hareket Teorisi ve Din Sosyolojisi: Yeni Bir Senteze Doğru”. çev. Cemile Zehra Köroğlu. *Toplum Bilimleri*. (Ocak - Haziran 2012), 241-266.
- Haurani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. çev. Yavuz Alagon, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları 1991.
- Karadavî, Yusuf. *el-Helâlü ve'l-harâmu fi'l-İslâm*. Beyrut: y.y., 1985.
- Le Bon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*. çev. Hasan İlhan. İstanbul: Sayfa Yayınları, 2013.
- Machiavelli, Niccolo. *Hükümdar*. çev. Necdet Adabağ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Meclis Araştırması Komisyonu (MAK), *Fethullahçı Terör Örgütünün (FETÖ/PDY) 15 Temmuz 2016 Tarihli Darbe Girişimi ile Bu Terör Örgütünün Faaliyetlerinin Tüm Yönleriyle Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*. Ankara: TBMM 2017. http://altinnoz.com.tr/wpcontent/uploads/2017/05/Rapor_26.05.pdf
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. O. Akınhay vd. Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2005.
- McAdam, Doug. vd. “Social Movements”. *Handbook of Sociology*. ed. Neil J. Smelser. 695-736. Newbury Park: Sage Publications, 1988.
- McCarthy, John D. – Zald, Mayer N. “Resource Mobilization and Social Movements: A Partical Theory”. *American Journal of Sociology* 82/6 (May 1977), 1212-1241.
- Melucci, Alberto. “Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması”. *Yeni Sosyal Hareketler*. ed. Kenan Çayır. 75-100. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016.
- Offe, Claus. “Yeni Toplumsal Hareketler: Kurumsal politikanın Sınırlarının Zorlanması”, *Yeni Sosyal Hareketler*, 47-73. ed. Kemal Çayır. İstanbul: Kaknüs Yayınları 2016.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Okumuş, Ejder. *Din ve Toplumsal Çatışma*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Okumuş, Ejder. *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Ark Kitaplan, Özgü Yayıncılık, 2005.
- Öz, Mustafa. “İsti’râz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istiraz--Hâricîler>
- Öz, Mustafa. “Kaade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaade>

- Polat, Murat. “İslam Hukukunda Cevaz ve Mubah Kavramları”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015), 53-72.
- Schaefer, Richard T.. *Sosyoloji*. çev. ed. Simten Coşar. Ankara: Palme Yay, 2013.
- Subaşı, Necdet. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.
- Şâtîbî, Ebû İshâk. *el-Muvâfakât*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Şehristani, Muhammed. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Taberî, Abdülkâdir b. Muhammed. *Târîhu't-Taberî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Tolan, Barlas. *Toplum Bilimlerine Giriş*. Ankara: Savaş Yayınları 1983.
- Turan, Ahmet. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Samsun: 1993.
- Uysal, Ahmet. “Toplumsal Hareketler ve Din”. *Tezkire* (Ocak/Haziran 2007), 151-167.
- Uysal, Ahmet. “Toplumsal Hareketler İçin Kaynak Yaratma ve Kullanma Stratejileri”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2009), 217-238.
- Uysal, Ahmet. *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*. İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2016.
- Uzun, Cem Duran. vd. *İddianamelerde 15 Temmuz Darbe Girişimi ve FETÖ*. İstanbul: Seta Yayınları, 2017.
- Ünal, Ali. *Geçmişten Geleceğe Köprü Fethullah Gülen*. İstanbul: Işık Yayınları, 2006.
- Vehbe Zuhayli. *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy vd. 10 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 1994.
- Vergin, Nur. *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* İstanbul 1995.
- Williams, Rhys H. “Kamu Alanındaki Dini Sosyal Hareketler”. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. çev. Husamettin Arslan. ed. Michele Dillon. 455-479. İstanbul: Paradigma Yayıncılık 2014.
- Yavuz, Hakan. “Neo Nurcular: Gülen Hareketi”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce; İslamcılık*. 295-307. ed. Tanıl Bora vd.. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Yazar, Başak Akbulut - Can, Muhammed Enes. “Sahte sağlık raporlarıyla ‘Askeri öğrenci olamaz’ raporu veren FETÖ’cü tabiplere dava.”. *Anadolu Ajansı*. Erişim 23 Kasım 2020. <https://www.aa.com.tr/>
- Yiğit, İsmail. “Sıffin Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siffin-savasi> 1